

Dr Dragan NOVAKOVIĆ

UDK 323.1:297 (497.15) „1878/1909”

POLOŽAJ ISLAMSKE VERSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI ZA VREME AUSTROUGARSKE UPRAVE

APSTRAKT: Predstavljen je položaj Islamske verske zajednice u novim uslovima, koje su odlikovali vlast hrišćanske države i procesi složenog prilagođavanja prouzrokovani gubljenjem privilegija proisteklih iz islamskog načela o jedinstvu duhovnog i svetovnog dominantnog tokom turske administracije. Zahvaljujući adaptivnim mehanizmima, Islamska zajednica je stabilizovana, tako da je iz tog perioda izašla organizaciono i kadrovski jača nego što je bila pre Berlinskog kongresa.

Uvod

Osmanski osvajači doneli su islam na Balkan i prostore prethodne Jugoslavije.¹ Islamski vernici u Bosni i Hercegovini bili su do Berlinskog kongresa 1878. godine deo jedinstvene Islamske zajednice Osmanske carevine. Vekovne veze i nastojanja pripadnika islama na prostorima sa kojih se povukla turska administracija da zadrže

¹ Visoki funkcioner Islamske zajednice tokom trajanja socijalističke Jugoslavije i profesor Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu dr Ahmed Smajlović zastupa sledeći stav: „Međutim, historijske činjenice govore nam više od svega toga. Istina, one nisu još do kraja istražene i na tom pitanju se mora više i studioznije raditi. One nam, na primjer, govore da su se neka jugoslovenska područja upoznala sa islamom vrlo rano i to odmah posle osvojenja Sicilije i drugih dijelova Sredozemnog mora od strane Arapa koji su se, što je sasvim razumljivo, tako vrlo rano našli i na obalama Jadranskog mora.” – A. Smajlović, „Muslimani u Jugoslaviji”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, Sarajevo, 6/1978. godina.

duhovno jedinstvo sa Istambulom ukazuju na potrebu da se na početku ovog rada ukratko predstave položaj i organizacija Islamske zajednice u Osmanskom carstvu. Više vekova osmanska država funkcionisala je u skladu sa šerijatskim propisima. Sultan je bio državni poglavar i halifa – duhovni vođa svih muslimana sveta.² Reformama, koje je sproveo sultan Abdul Medžid Treći 1839. i donošenjem prvog ustava 1876. godine, počinje postepeno, ali sporo, osavremenjivanje svih sektora osmanske države i društva. Pred balkanske ratove na čelu vrhovne uprave bili su sultan, veliki vezir i ministri. Položaj sultana bio je utvrđen šerijatom, tradicijom i u to vreme ustavom. Sultan je bio vrhovni šef državne uprave, izvršilac zakona i šerijata i glavni zapovednik svih oružanih formacija. Veliki vezir bio je šef svih ministara i posrednik između sultana i drugih organa vlasti. Ministarstava je bilo ukupno trinaest, od kojih su za delovanje IVZ bila najznačajnija Ministarstvo islama (Mešihat, Bab-ul-Fetva-i-penahi, Ilmije) i Ministarstvo vakufa.³

Ministarstvo islama bilo je specifično turska ustanova i njime je rukovodio šejh-ul-islam, kao vrhovni muftija. Njegove nadležnosti bile su široke i raznovrsne, od kojih izdvajamo upravu nad islamskom verom i prosvetom, suđenje u poslednjoj instanci za šerijatsko pravne sporove, čuvanje osnovnih dogmi islama i tumačenje svih sektora života putem obaveznih fetvi. Zbog različitih i složenih funkcija taj resor bio je podeljen na upravni, doktrinarni, fetva emaneti, šerijatsko-sudski, verski i prosvetni sektor.

Ministarstvo vakufa imalo je vrhovnu upravu i nadzor samo nad islamskim zadužbinama (vakufima) koje podležu državnoj kontroli. Glavni zadatak ministarstva bio je prikupljanje prihoda od takvih vakufa i kontrola utroška sredstava. Osnov za postojanje Ministarstva bio je zakon iz 1880. godine, donet radi uvođenja reda i stavljanja u funkciju razvoja države ogromnih vakufskih imanja i njihovih prihoda. Otpor zakonu i postojanju ministarstva pružali su vrhovi Islamske zajednice, nespremni da se u korist države odreknu dela prihoda od vakufa.

Nadležnost šejh-ul-islama i Ministarstva vakufa obuhvatala je teritoriju cele carevine. Šejh-ul-islam postavljao je muftije i druge više verske službenike, a Ministarstvo vakufa je pri vilajetima i sandžacima imalo svoje opunomoćenike zadužene za kontrolu vakufske imovine.⁴

² O organizaciji vlasti u Turskoj pred balkanske ratove videti J. Nikolić, „Uprava pred oslobođenje“ u: *Spo- menica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912-1937*, Skoplje, 1937. godina, 983-994.

³ Ostala ministarstva u sastavu Turske vlade bila su: Ministarstvo pravde i vera, Ministarstvo prosvete, Mini- starstvo inostranih poslova i narodnog zdravlja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo finansija, Državna odbrana, Ministarstvo trgovine i javnih radova, Ministarstvo poljoprivrede, šuma i rudnika, Mini- starstvo pošta i telegrafa, Ministarstvo carske tefferhane (katastar i statistika) i Ministarstvo policije. (Isto, 994-988)

⁴ Isto, 984-987.

Okupacija BiH i položaj Islamske verske zajednice

Odlukama Berlinskog kongresa 1887. godine, Austrougarskoj je omogućeno da uspostavi upravu u Bosni i Hercegovini, ali je zadržan vrhovi suverenitet sultana nad tom teritorijom. Razrađujući član XXV Berlinskog ugovora, kojim je sankcionisana okupacija, Konvencija sklopljena između Austrije i Turske 21. 4. 1879. godine, utvrđuje slobodu islama: „Svim se konfesijama, osobito islamskoj, daje potpuna sloboda. Za muslimane neka se Austro-Ugarska brine ne samo s obzirom na njihovu vjeroispovjest, nego i na njihove običaje; u džamijama neka se petkom spominje u molitvama ime sultanovo, a ondje gdje se do sada isticala osmanlijska zastava na džamijama, neka se taj običaj i dalje zadrži.”⁵ Sa okupacijom koju je izvršila katolička država, islamski vernici, kojih je prema statističkim podacima bilo 448.613, ili 38,72% od ukupnog stanovništva, prekinuli su svoje duhovne veze sa halifom, šejh-ul-islamom, Rijasetom i Ministarstvom vakufa u Carigradu.⁶ Polazeći od globalne politike prema istoku, a posebno prema BiH, nova vlast odmah je pristupila razradi planova za odvajanje muslimana od njihove duhovne centrale u Turskoj. Austrijskim političarima i stratezima bilo je sasvim jasno da kidanje duhovnih veza sa Carigradom olakšava ostvarenje krajnjeg cilja o prisajedinjenju teritorije BiH Dvojnoj monarhiji.

Sledeći svoje strategijske ciljeve, kompletan državni mehanizam austrougarske okupacione uprave u BiH, potpomognut bečkom diplomatijom, preduzeo je sveobuhvatne mere radi stvaranja samostalne Islamske verske zajednice za područje Bosne i Hercegovine. Moderno organizovana država rešavala je taj problem primereno evropskoj tradiciji, nastojeći da Islamsku zajednicu uredi prema katoličkim standardima, sa jasno postavljenom hijerarhijskom strukturom. Nova organizacija stvarana je izdavanjem odgovarajućih naredaba, koje su javno publikovane i tako postale dostupne svima. Primena evropske pravne prakse u jednoj osetljivoj oblasti imala je za posledicu teško snalaženje muslimana i njihovog vođstva vekovima navikvanih da se legitimitet celokupnog društvenog i verskog poretka izvodi iz Kurana i tradicije. Novi

⁵ Dr H. Schneller, *Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine*, preveo M. Vesnić, Beograd, 1893. godina, strana 73. Navedena Konvencija imala je karakter bilateralnog akta, tako da je novi upravljač Bosne i Hercegovine nastojao da položaj verskih zajednica i svih religija institucionalno uredi. Kaznenim zakonikom za BiH od 26. 6. 1879. godine ujemčava se sloboda vere. Uživanje građanskih prava nije zavisilo od religiozne pripadnosti. Poziv na bilo koju veru nije oslobađao njihove pripadnike od građanskih dužnosti. Istim zakonom bile su predviđene kaznene mere protiv svih akata huljenja na Boga, širenja bezverja, ometanja vršenja bogoslužjenja, javne poruge priznatih religija i širenja spisa i štampe u kojima se vredaju religiozne dogme. Navedeno prema, L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: do otvaranja Sabora 1910)*, Zagreb, 1985, 64.

⁶ Okupaciona uprava popisivala je stanovništvo u Bosni i Hercegovini 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. Podatak iznet u tekstu o broju muslimanskog stanovništva odnosi se na popis iz 1879. godine. Publikovani rezultati popisa iz 1885. godine pokazuju da je muslimana bilo 492.710 ili 36,88%; 1895: 548.632 – 34,99% i 1910: 612.137 ili 32,25%. Smanjivanje broja muslimanskog življa može se objasniti stalnim migracijama u Tursku. Navedeno prema, A. Popović, *Islam na Balkanu*, glava 6, Jugoslavija, prevedeno za potrebe Radio-televizije Beograd, Beograd, 1995, 22.

upravljač dobro je znao da islam i njegov organizacioni oblik Islamska zajednica funkcionišu na bazi jedinstva, tako da su veštački podeljeni i različitim propisima regulisani verska organizacija, uprava islamskih zadužbina (vakufa) i rad šerijatskog sudstva. Sprovodeći svoj koncept organizacije, okupaciona uprava uspela je da razbije jedinstvo IVZ i tako obezbedi uslove da monizovane delove lakše podvrgne svojoj kontroli, ili ih u zavisnosti od potrebe, usmeri jedne protiv drugih.⁷

Uspostavljanje nove organizacije Islamske verske zajednice u BiH

Prvi problem koji je trebalo da rešava austrougarska okupaciona uprava bio je stvaranje autonomne ili nezavisne Islamske zajednice za Bosnu i Hercegovinu. Ostvarenje tog zadatka u praksi nije bilo jednostavno, budući da je većim brojem međunarodnih i bilateralnih ugovora Austrija priznala halifi i šejh-ul-islam pravo da se duhovno staraju o muslimanima u BiH. Primenjen je provereni metod austrijske politike, koji je kod malih naroda u pokorenim zemljama davao dobre rezultate. Podmićivanjem i nuđenjem privilegija oformljena je grupa uglednih muslimana, koja je od austrijskog cara pismenom predstavkom tražila formiranje Islamske zajednice za Bosnu i Hercegovinu, na čijem čelu bi bio reis-ul-ulema kao vrhovni poglavar.⁸ Diplomatskim putem sprečena su nastojanja Porte i verskih vlasti iz Carigrada da zadrže nadležnost nad muslimanima u BiH i tako stvoreni uslovi da se ispune „zahtevi” uglednih muslimana za formiranje „svoje” Islamske zajednice.⁹ Okupaciona uprava u jesen 1882. godine za prvog poglavara Islamske verske zajednice u BiH imenovala je

⁷ M. Begović „Organizacija Islamske verske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji”, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1934. godina, O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju”, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935, A. Smajlović, „Muslimani u Jugoslaviji”, *Glasnik VIS-a*, 6/1978, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977; D. Tanasković, „Islamska zajednica u Jugoslaviji”, *Religija i društvo*, zbornik radova, Beograd, 1988.

⁸ Obraćanja muslimana novim vlastima ilustrujemo sledećim citatom: „U nekoliko navrata usledile su takve 'inicijative' Muslimana kod najviših organa austrougarske uprave. Kalaj tako pominje kako je prvo 1881. godine jedna deputacija Muslimana u Beču izrazila želju da bosanskohercegovački muslimani dobiju svog vjerskog poglavara sa titulom reis-ul-uleme (naziv za vjerskog starješinu pripadnika islamske zajednice). Dalje, u jesen iste godine 27 najuglednijih sarajevskih muslimanskih prvaka uručilo je tadašnjem sekcionšefu Zajedničkog ministarstva finansija baronu Krausu jednu predstavku u kojoj su u 14 tačaka izrazili svoje želje i pritužbe. Ovdje je posebno značajno ukazati na treću tačku pomenute predstavke u kojoj oni ponavljaju svoj raniji zahtev o uvođenju položaja reis-ul-uleme kao najvišeg vjerskog starješine bosanskohercegovačkih Muslimana, uz kog bi bio obrazovan poseban savjet (medžlis). Ovo traženje biće ponovljeno u novembru 1881. godine u razgovoru jedne grupe Muslimana sa tadašnjim zemaljskim šefom Dalenom.” – N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 22.

⁹ Polazeći od svojih prava prema BiH i tamošnjim muslimanima, a posebno člana dva Carigradske konvencije između Austrije i Turske od aprila 1879. godine, koji je bosanskohercegovačkim muslimanima garantovao nesmetane veze sa duhovnom centralom, Porta i vrhovni verski organi iz Istambula preduzimali su određene mere da se to jedinstvo učvrsti i sačuva. Procenjeno je da će se taj cilj najlakše ostvariti kroz kadrovsku politiku, tako da je iz Carigrada, prvih godina okupacije, stiglo više predloga za postavljanje na najviše verske funkcije u BiH. Nesprema da dovodi u pitanje svoja prava u BiH, Austrija je odbila ponudena kadrovska rešenja, ističući da se, shodno već ustaljenoj praksi u Tunisu, francuskoj koloniji Alžiru i ruskim teritorijama nastanjenim islamskim življem, na verske funkcije mogu imenovati samo domaći građani uz saglasnost zakonitog suverena. Videti, N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.

dotadašnjeg sarajevskog muftiju Hilmi Omerovića. Naimenovanje H. Omerovića potvrdio je austrijski car svojim ukazom 17. oktobra iste godine.¹⁰ Vrhovni poglavar postao je verski rukovodilac lojalan novoj vlasti: „Okupaciona uprava nije imala razloga da se posebno dvoumi u ovom svom izboru jer se Omerović pokazao kao 'podesna ličnost' za taj položaj s obzirom na svoj stav neposredno nakon okupacije kada se pojavljuje kao potpisnik adrese caru od 4. novembra 1878. godine, zatim svojim držanjem u toku inicijative Porte da preko njega, koga je odredila za bosanskog muftiju, očuva ranije ingerencije nad radom i životom islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Konačno, vladi se Omerović dokazao kao pouzdan kada je objavio fetvu kojom je pozvao Muslimane u Bosni i Hercegovini da prihvate vojni zakon austrougarske uprave koji je objavljen 4. novembra 1881. godine.”¹¹ Izbor H. Omerovića bio je dobro rešenje za Austriju, budući da turski organi nisu insistirali da novom vrhovnom poglavaru menšuru za obavljanje funkcije dodeli carigradski šejh-ul-islam kao legitimna verska vlast.

Kasnijim odlukama državnih vlasti zaokružena je uprava verskim poslovima u BiH. Ustanovljen je Ulema medžlis i zadržana funkcija muftija. Reis-ul-ulemu i četvoročlani Ulema medžlis, na predlog Zemaljske vlade, imenovao je austrijski car. Nadležnosti reis-ul-uleme i Ulema medžlisa bile su veoma ograničene. Ulema medžlis je vršio nadzor nad verskim životom muslimana i ispitivao kandidate za šerijatsku sudijsku školu.¹² Kandidate za šerijatske sudije i njihove zamenike (naibe) predlagao je reis-ul-ulema, a naimenovanje vršila Zemaljska vlada u Sarajevu. Postavljajući 1883. godine muftije na upražnjena mesta u Mostaru, Banjaluci, Doboju, Tuzli i Bihaću i zadržavajući naimenovane iz turskog vremena u Travniku, Tešnju i Rogatici, nova vlast prihvatila je opstanak te verske funkcije. Poistovećujući dužnost muftije sa katoličkim biskupima i pravoslavnim episkopima, austrougarska uprava preduzela je mere da visokim platama i drugim privilegijama obezbedi toj vrsti verskih službenika poseban status i kontrolnu funkciju nad područnim sveštenstvom. Najviši dostojanstvenici IVZ plaćani su iz državnog budžeta, dok su niži službenici svoje prinadležnosti dobijali iz sredstva vakufa.¹³

Upornim radom i vešto koristeći sve nesporzume do kojih je dolazilo među muslimanskim stanovništvom, okupaciona uprava uspela je da uspostavi novu organizaciju Islamske verske zajednice, čija je osnovna odlika bila hijerarhijska struktura

¹⁰ Videti, O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju” u: *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935.

¹¹ N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 24.

¹² Naredbom Zemaljske vlade članovi medžlisa na svim nivoima bili su oslobođeni obaveznog rada: „Na upit jednog kotarskog ureda da li se članovi medžlisa imaju osloboditi od rabote, nalazi zemaljska vlada narediti da su članovi kotarskoga, okružnog i zemaljskog medžlisa za ono vreme dok im traje počasna služba za svoju osobu (ali ne za njihovu služinčad i stoku) prosti od davanja rabote ili plaćanja otkupnine za isti.” – *Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 25. juna 1883, broj 10449/I, kojom se članovi upravnog medžlisa oslobađaju davanja rabote*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1883. godine, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1883, 72.

¹³ *Naredba Zemaljske vlade od 17. oktobra 1882. godine o ustrojstvu Ulema medžlisa i reis-ul-uleme*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1882. godine, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1882.

suprotna izvornim kuranskim načelima i kontrola države, koja je bila izražena u velikim ovlašćenjima vezanim za izbor najviših funkcionera. Osnovna organizaciona jedinica tako ustrojene vertikalne organizacije Islamske verske zajednice bio je džemat. Vernici koji gravitiraju istoj džamiji pripadaju džematu, na čijem čelu se nalazi hodža. Iznad hodže, ali sa bitno drugačijim ovlašćenjima, bile su kadije, odnosno šerijatske sudije. Versko starešinstvo u osam jasno odeljenih oblasti pripadalo je muftijama. Ulema medžlis i reis-ul-ulema, kao vrhovni poglavar, bili su na vrhu piramidalno postavljene organizacije.

Uprava vakufskom imovinom

Rukovođenje vakufskom imovinom uređeno je u više naredaba i odluka, koje su doneli Zemaljska vlada u Sarajevu i Zajedničko ministarstvo finansija u Beču.¹⁴ Suština preduzetih mera jeste uspostavljanje potpune kontrole države nad vakufskom imovinom i imenovanje praktično svih organa vakufske uprave. Regulišući to pitanje od presudne važnosti za funkcionisanje Islamske zajednice i njenog školstva, austrijska uprava je pošla od turskih zakona donetih sa namerom da se ogromna vakufska dobra stave pod kontrolu države.¹⁵

Ozbiljno pristupajući tom problemu, nova vlast preduzela je mere radi utvrđivanja stanja vakufske imovine preostale iz otomanskog vremena. Obrazovana je posebna komisija, sa zadatkom da evidentira vakufsku imovinu, budući da su prva sagledavanja ukazala na katastrofalno stanje i postojanje samo 68 vakufa. Normativno uobličavanje vakufske uprave može se povezati sa odlukom austrijskog cara od 17. marta 1883. godine o formiranju Zemaljske vakufske komisije. Predsednik te komisije bio je gradonačelnik Sarajeva i njega je imenovao suveren. Preostali članovi Komisije, koje je naimenovalo Zajedničko ministarstvo finansija u Beču, bila su četvorica uglednih muslimana i dvojica vladinih činovnika.¹⁶ Zemaljskoj vakufskoj komisiji, kao najvišem organu uprave vakufskom imovinom, određen je zadatak da nastavi započetu evidenciju vakufa, ažurira zemljišne knjige nepokretne vakufske imovine, nadzire rad i upravu vakufa i pripremi nove propise na osnovu kojih će se ubuduće njima upravljati.¹⁷ Okružnicom Zemaljske vlade od 4. 11. 1883. godine utvrđena je obaveza vakufskih uprava i mutavelija (upravnika) da se sredstva koja su ranije uplaćivana Ministarstvu vakufa u Istanbulu preusmere za finansiranje rada Zemaljske vakufske komisije i njenih organa. Uspostavljena kontrola ocenjena je kao nedovoljna, tako da je

¹⁴ Osman Nuri-Hadžić daje sledeću definiciju vakufa: „Vakufi su zadužbine pobožnih i plemenitih muslimana koji su u cilju da se Bogu približe i da u potomstvu sačuvaju lep spomen zaveštali svoje imanje u verske, humanitarne i kulturno-prosvetne svrhe.” – O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju”, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935, 56.

¹⁵ Pitanje vakufa otomanska vlast regulisala je 1863. godine Zakonom o upravljanju vakufa, koji je u šezdeset četiri člana uredio tu složenu materiju. Sedam godina kasnije, 1870. usvojen je Zakon o postupku sa vakufskom imovinom, čija je osnovna namera bila da bliže definiše različite vrste vakufa.

¹⁶ *Naredba Zemaljske vlade od 17. marta 1883. godine o ustrojstvu vakufske uprave*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1883, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1883.

¹⁷ A. Belagija, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvetivanju naših muslimana*, Beograd, 1933.

Zemaljska vlada postavila komesara za vakufske poslove, bez čije saglasnosti se nije mogla doneti nijedna odluka.

Sistem vakufske uprave dograđen je vladinom Naredbom od 5. 9. 1884. godine, kojom su formirana privremena kotarska vakufska poverenstva. Prema toj naredbi, u svakom okružnom i kotarskom mestu, pod predsedništvom kadije, formira se vakufski medžlis, čiji članovi su: imam glavne džamije, hodža ili muderis najvažnije škole u tom mestu i dva člana kotarske uprave islamske vere. Osnovni zadatak tih medžlisa (poverenstava) bio je utvrđivanje stanja i vođenje evidencije o celokupnoj vakufskoj imovini u kotaru, sakupljanje prihoda od tih dobara i nadzor nad svojim džamijama i vakufskim činovnicima.¹⁸ Zemaljska vlada je Naredbom od 8. 11. 1886. godine, pod svoju kontrolu stavila i imenovanje vakufskih službenika. Shodno Naredbi, služba u vakufu mogla se dobiti samo na osnovu prethodno izdatog teskera (dekreta). Postavljenja za mesta finansirana iz državnih sredstava vršila je Zemaljska vlada na predlog Zemaljske vakufske komisije. Dekrete za duhovna zvanja, takođe, na predlog Zemaljske vakufske komisije, izdavao je reis-ul-ulema. Niže službenike u vakufskoj upravi imenovala je, uz saglasnost reis-ul-uleme, Zemaljska vakufska komisija.¹⁹ Dalje unapređenje poslovanja vakufske uprave omogućeno je donošenjem Instrukcije o rukovođenju blagajničkim poslovanjem vakufske uprave 1888. godine. Zahvaljujući tom aktu uveden je moderan način poslovanja, koji je utvrdio obavezu blagajnika i drugih lica ovlašćenih za rukovanje finansijskim sredstvima vakufa, da podnose račune i vode tačnu evidenciju o prihodima i utrošku sredstava.²⁰

Protesti muslimana zbog prevelikih ingerencija države u vakufskim poslovima, uticali su na Zemaljsku vladu da tokom 1893. godine organizuje savetovanje na kome

¹⁸ *Naredba Zemaljske vlade od 5. septembra 1884, br. 18837/I, o postavljanju privremenijeh vakufskih komisija u katarima*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1884. godine, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1884.

¹⁹ Prema Naredbi od 8. 11. 1886. godine, vakufska službena mesta podeljena su na duhovna i privredna. Lica na duhovnim službenim mestima vrše verske obrede i treba da poseduju utvrđeno versko obrazovanje. Duhovna službena mesta su sledeća: hatib-predmolitelj petkom, imam-predmolitelj, šeh-predstojnik tekije, vaiz-propovednik, muderis-profesor ili glavni učitelj, mualim-učitelj, mujezin-sazivatelj na molitve, mudževid, devrihan, džuzhan, kariji uš-čitatelj Kurana. Privredna službena mesta vezana su za upravljanje i nadgledanje vakufskih dobara, džamija, škola i ostalih zakladnih zgrada. Naredba utvrđuje sledeća službena mesta: mutaveli-upravitelj, nazir-nadglednik, kjatib-pisar, džabi-pobiratelj novca, feraž-čistač džamije, nakib-nadglednik hrane, šeih ul-imaret-nadziratelj kuhinje, habaz-pekar, vekil harač-ekonom, hafizi kilar- nadziratelj skladišta i magacina, kajun-redatelj u džamiji i turbedar- nadglednik grobnica. Vakufsko službeno mesto bilo je dostupno samo licima sa utvrđenim sposobnostima i predviđenim kvalifikacijama, koje su se dokazivale odgovarajućom diplomom. Ako lice nema diplomu, predviđena je mogućnost polaganja posebnog ispita. Kandidati za duhovnu službu polagali su ispit pred Ulema medžlisom, a za privredna kod Zemaljske vakufske komisije. *Naredba Zemaljske vlade od 8. 11. 1886. godine o počeljivanju vakufskih službenih mjesta*. (Objavljena dana 8. novembra 1886, pod br. 56638/I, usljed ovlašćenja dobivena naredbom visokog zajedničkog ministarstva od 18. oktobra 1886., broj 6409/I.), – Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1886. godine, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1886.

²⁰ *Instrukcija o rukovođenju blagajničkim poslovanjem vakufske uprave*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1888. godine, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1888. godina. Dotadašnji primitivni način rada upravnika vakufa (mutavelija) ilustrovaćemo sledećim citatom: „Od tada su počeli da se potražuju prvi računi od mutavelija vakufa koji u većem broju nisu znali ni čitati ni pisati i vakufski novac obično su sklanjali u zašivene platinene kese. Mutavelije su bile obavezne da pred članovima kotarskog vakufskog poverenstva daju iskaz o stanju vakufa kojim upravljaju i da tom prilikom podnesu odgovarajuće račune. Na osnovu toga su vladini poreski službenici zasnivali evidenciju prihoda i rashoda pojedinih vakufa. Ispostavilo se u dosta slučajeva da mutavelije nisu mogle priložiti vakufski novac. Bilo je i smiješnih opravdanja za to, kao na primjer, da su im miševi zajedno sa platinem kesama pojeli novac.” – N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 28.

su razmotreni dotadašnji rezultati vakufskih reformi. Većina prisutnih muslimana podržala je odluke Vlade, izuzev mostarskog muftije Ali Fehmi Džabića, koji će kasnije stati na čelo pokreta za autonomiju vakufsko-mearifskih i verskih poslova.²¹ Iskazana podrška bila je podsticaj Zemaljskoj vladi da 1894. godine donese novu Naredbu o vakufskoj upravi u Bosni i Hercegovini, kojom su stavljeni van snage svi prethodni akti iz te oblasti. Shodno toj naredbi, dotadašnje privremeno Zemaljsko vakufsko poverenstvo postalo je stalni i najviši organ vakufske uprave. Poverenstvo je dobilo i svoj izvršni organ Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo (direkcija). Kotarska vakufska poverenstva, takođe su postala stalna i potčinjena Zemaljskom poverenstvu. Osnovan je i Središnji odbor Zemaljskog vakufskog poverenstva, sa osnovnim zadatkom da u hitnim slučajevima donosi odluke iz nadležnosti Zemaljskog poverenstva. Glavno poverenstvo, Direkcija i kotarska poverenstva bili su potčinjeni Zemaljskoj vladi. Sednicama glavnih organa obavezno je prisustvovao vladin komesar, bez čijeg pozitivnog stava se nije mogla doneti nijedna odluka.²²

Sređivanje stanja, povećanje efikasnosti uprave i stalni rast prihoda nisu zadovoljili muslimane, koji su uvideli da novi gospodar, posle osvajanja političke vlasti, namjerava da preuzme i pod svoju potpunu kontrolu stavi ogromne vakufske posede iz kojih se finansirao verski i prosvetni život.²³ Varljiva nada o suverenitetu sultana nad BiH postepeno se gasila, ali je paralelno sa tim procesom učvršćivano uverenje da vakufi i njihovi prihodi predstavljaju jedini način da se sačuva islamski identitet bosanskohercegovačkog muslimanskog kolektiviteta. Otporu su doprineli i upravnici vakufskih dobara zbog ustaljene prakse da se prihodi od vakufa troše za različite namene, a ne za unapređenje verskog života i podsticanje muslimanskog školstva.²⁴

²¹ Osman Nuri-Hadžić daje sledeću ocenu savetovanja: „Najpre su, razume se, učinjene 'preparatorne mere' preko okružnih i sreskih načelnika, preko šerijatskih sudija i džamijskih imama 'da se stvori povoljan štimung', a onda je zakazana velika konferencija u Sarajevu (godina 1893). Na ovu konferenciju pozvani su najugledniji muslimanski prvaci iz cele zemlje. 'Naštimovana' većina primila je vladine predloge, dok se manjina sa mostarskim muftijom Džabićem na čelu odvojila. Džabić je tražio punu autonomiju, versku i vakufsku.” – O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju”, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935, 62.

²² *Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 10. jula 1894, br. 64.438/1, o vakufskoj upravi u Bosni i Hercegovini. (odobrena otpisom visokog c. i kr. Zajedničkog ministarstva od 6. jula 1894, br. 6927/B.H.)*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1894. godine, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1894, 167-178.

²³ Ovu činjenicu naglašava i prof. dr Darko Tanasković: „Austrija je bila savršeno svesna da je zadržavanje kontrole nad vitalno značajnim vakufskim dobrima najefikasniji način da se drži u pokornosti širok krug službenika islamskog kulta.” – D. Tanasković, „Islamska zajednica u Jugoslaviji”, *Religija i društvo*, zbornik radova, Beograd, 1988, 383. Sličan stav zastupa i dr Nusret Šehić: „U cjelini gledano, ovakva organizacija i kompetencije koje je imala Zemaljska vlada, obezbijedila joj je potpunu kontrolu nad radom vakufa. Uticaj pripadnika Islamske zajednice na izbor vakufskih organa ni u kojem slučaju nije dolazio u obzir. U tome će se kriti jedan od važnih razloga nezadovoljstva Muslimana ovakvom organizacijom, mada je ona u cjelini dala pozitivne rezultate prvenstveno u sferi sređivanja i materijalnog unapređivanja vakufske uprave.” – N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 27.

²⁴ Radi ilustracije navodimo mišljenje Nusreta Šehića: „Podvrgnuta je, takođe, kritici praksa da okupaciona uprava neposredno ili posredno upravlja cjelokupnom vakufskom imovinom i da prihode vakufa ulaže u Union banku uz 3 ili 3,5% da bi zatim ista štedionica davala zajam narodu sa 6-8% kamate. Osuđivana je takođe praksa da se vakufska sredstva nenamjenski troše u izgradnju vakufskih zgrada i sličnih objekata dok istovremeno džamije, mektebi, kao i druge islamske institucije, ne raspolazu osnovnim sredstvima za svoje održavanje.” – N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 43-44.

Šerijatsko sudstvo

Austrijska vlast zadržala je šerijatske sudove iz osmanskog doba, ali su i u toj oblasti dosta brzo izražena nastojanja da se sve iznova reguliše i stavi pod kontrolu države. Prve odluke o šerijatskim sudovima nova vlast donela je 30. 12. 1878. i 17. 7. 1879. godine.²⁵ Naredbom o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova, koju je izdala Zemaljska vlada 30. oktobra 1883. godine, zamenjene su te odluke. Prema novoj naredbi, u prvom stepenu sude šerijatske sudije – kadije, koji deluju pri svakom kotaru. Vrhovni šerijatski sud u Sarajevu rešava sve sporove u drugom stepenu. Kandidat za šerijatskog sudiju može se imenovati ako ispunjava uslove za činovničko zvanje i svoje sposobnosti dokaže ispitom, koji obavlja Ulema medžlis pod predsedništvom reis-ul-uleme. Kadije iz otomanskog vremena svoje kvalifikacije za obavljanje dužnosti moraju potvrditi odgovarajućim svedočanstvom. Imenovanje se obavlja prema propisima koji važe za činovnike i svaki šerijatski sudija dužan je da položi službenu zakletvu.

Prema Naredbi, u nadležnost šerijatskih sudova spadaju svi sporovi koji se tiču muslimanskog ženidbenog prava ako su oba supružnika islamske vere, imovinsko-pravni sporovi, sva pitanja koja se odnose na prava i dužnosti između roditelja i dece, rešavanje naslednih sporova između muhamedanaca, te pitanja tutorstva i starateljstva. Sreske šerijatske sudije sude kao pojedinci, a Vrhovni šerijatski sud zaseda u sednici od četiri sudije. Odluke se donose na zatvorenoj sednici na bazi pribavljenih spisa i drugih podataka kojima sud raspolaze. Vrhovni sud ima pravo da o određenim složenim pitanjima zatraži mišljenje Ulema medžlisa i reis-ul-uleme.²⁶ Naredbom od 14. aprila 1885. godine nadležnost sreskih šerijatskih sudova proširena je i na nasledne sporove u kojima su stranke maloletne, umobolne ili se nalaze pod starateljstvom, te na slučajeve kad su naslednici sudu nepoznati ili kad ih uopšte nema.²⁷ Takva organizacija šerijatskih sudova zadržala se i posle usvajanja Statuta 1909. godine. Zakonom od 17. februara 1913. godine potvrđen je opstanak šerijatskih sudija sa neizmenjenim nadležnostima i delokrugom rada.

²⁵ *Naredba ob ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova od 30. 12. 1878. godine, broj 436 i Naredba ob ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova od 17. jula 1879. godine, broj 1390*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1878. i 1879.

²⁶ *Naredba Zemaljske vlade od 30. 10. 1883. godine o ustrojstvu i delokrugu šerijatskih sudova (odobrena previšnjom odlukom od 29. avgusta 1883, objavljena zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 30. oktobra 1883, pod brojem 7220/III)*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1883. godina, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1883, 538-542. Naredne 1884. godine izdata je posebna naredba, kojom se utvrđuje da šerijatski sudovi mogu izdavati punomoćja samo u granicama ovlašćenja utvrđenih u naredbi iz 1883. godine, *Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 5. avgusta 1884, broj 4630/III, glade vlasti šerijatskih sudova na izdavanju i legalizovanju punomoći*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1884, 119.

²⁷ *Naredba Zemaljske vlade od 14. 4. 1885. godine, kojom se proširuje nadležnost šerijatskih sudova u muhamedanskim ostavinskim poslovima* (objavljena od zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu dana 14. aprila 1885. pod brojem 2442/III), Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, 1885. godina, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1885, 83-84. Radi bolje kontrole i uvida u rad šerijatskih sudova, Zemaljska vlada je posebnom naredbom propisala obavezu da se na predviđenim obrascima dostavljaju precizni izveštaji o radu i rečenim predmetima, *Naredba zemaljske vlade za Bosni i Hercegovinu od 2. aprila 1886, broj 1740/III, o godišnjim poslovnim iskazima šerijatskih sudova*, Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1886, 425.

Islamsko školstvo

Okupaciona austrougarska vlast našla se pred teško rešivim problemom reforme školskog sistema nasleđenog iz doba turske vladavine Bosnom i Hercegovinom.²⁸ Moderno organizovana država nije mogla da prihvati neracionalni i duhu vremena neprilagođeni obrazovni sistem.²⁹ Novi upravljači i progresivne ličnosti iz redova muslimana reforme su počeli od mekteba, zahtevajući da se u nastavni plan unesu i neki svetovni predmeti, čime bi se postiglo brže uključivanje đaka u redovne osnovne škole. Reformisani mektebi nazvani ibtidaije, počeli su sa radom 1892, a ozakonjeni 1893. godine. Novi mektebi bili su znatno savremenije školske ustanove, jer je vreme školovanja smanjeno na tri godine (od 6 do 9), a deca su raspoređena u razrede. Širenje reformisanih mekteba bilo je povezano sa brojnim otporima, tako da su i dalje dominirale stare verske škole, dok su nove bile smeštene pretežno u većim gradskim mestima.³⁰ Zahvaljujući novom konceptu primarnog verskog obrazovanja, povećan je broj muslimanske dece u redovnim osnovnim školama, ali je njihov broj bio znatno manji u odnosu na srpsku i hrvatsku decu, koja su uspešnije koristila pravo na redovno školovanje.³¹

²⁸ Osmanska administracija organizovala je prema sopstvenim potrebama školski sistem u Bosni i Hercegovini, čija je glavna odlika privatni i zadužbinski karakter i dominacija verskih sadržaja u nastavnim programima. Osnovno versko obrazovanje sticalo se u sibirjan mektebima, koji su bili organizovani u svim gradovima, varošima i većim selima. Deca su mekteb pohađala od šeste i sedme godine života, sa zadatkom da uče čitanje i pisanje arapskih slova, tekst Kurana i verske propise o pojedinim obredima. Školska godina nije postojala, ni podela na razrede prema uzrastu. Srednji i viši nivo verskog obrazovanja sticao se u medresama, koje su pripremale polaznike za sveštenička zvanja. Kompletnu nastavu izvodio je muderis na arapskom i turskom jeziku. Učenici su bili podeljeni u skupine i prelazak na viši nivo obrazovanja zavisio je od uspeha u savladavanju gradiva. Predmeti nisu postojali, već su se obrađivali određeni udžbenici u kojima su izneti temeljni principi vere. Nastava nije bila vremenski ograničena i prosečno je trajala od 12 do 16 godina. Kraj školovanja zavisio je od procene muderisa da je pojedinac savladao predviđeno gradivo. Videti, N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 30-42.

²⁹ Potrebe državne administracije i vojske uticali su na turske vlasti da otpočnu otvaranje prvih škola laičkog tipa u Bosni i Hercegovini. Prve takve škole bile su: ruždije (osnovane 1864. godine); sabah mektebi-činovničke škole (osnovana 1865. godine); darul-muallimin-škola za veroučitelje u mektebima (osnovana 1869. godine); idadija- niža vojna škola (osnovana 1872. godine) i islahana-škola sa praktičnom obukom (osnovana 1870. godine). Navedene škole otvorene su pre okupacije Bosne i Hercegovine. Njihovo sedište, osim ruždija, bilo je u Sarajevu. Navedeno prema, H. Buljina, „Sto godina muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini”, *Glasnik VIS-a*, 1/1989.

³⁰ Prema podacima, koje je izneo A. Hukić, 1915. godine bilo je 1.223 starih mekteba sa 1.238 mualima i 53.969. polaznika, a iste godine 203 reformisana mekteba sa 393 mualima i 14.079 polaznika. Školske 1920/1921. godine postojalo je u BiH 213 mekteba ibtidaija sa 14.642 polaznika, da bi njihov broj školske 1926/1927. opao na 105 sa 5.547 polaznika. A. Hukić, „Islamsko obrazovanje u našim krajevima”, *Glasnik VIS-a*, 5/1977, 517-532.

³¹ „Prema zvaničnom izveštaju o 'Upravi u Bosni i Hercegovini za 1914-1916. godinu', koji donosi statističke podatke o broju stanovnika u Bosni i Hercegovini krajem 1913. godine može se utvrditi da je bilo: Srba - pravoslavnih - 867.909; muslimana - 634.830; rimokatolika - 458.999; grkokatolika - 8. 809; protestanata - 6.903; Jevreja - španjola - 8.922; Jevreja - eškenaza - 3.843; Ostalo - 86. Ukupno - 1.990.301. Ako se ima u vidu da je ukupan broj osnovnih škola bio 568 (od toga narodnih komunalnih škola 399, konfesionalnih 154 i privatnih 15) sa 56.605 učenika, proizilazi da je prema konfesionalnoj pripadnosti najmanje bilo učenika iz redova muslimanske djece, jer statistička tabela izgleda ovako koncem 1913. godine: Srpsko-pravoslavnih učenika - 23.917; Rimokatolika - 19.917; Muslimanske djece - 10.270; Jevreja - 1.671; Ostalih - 823. Od ukupnog broja djece za obavezno školovanje školske 1913/1914. godine bilo je obuhvaćeno svega 35,55%, od čega otpada na muslimansku djecu 5%.” N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 36.

Otvaranje reformisanih mekteba ibtidaija postavilo je pred verske i državne organe problem nastavnog osoblja za te prosvetne ustanove. Prihvatajući predlog Zemaljskog vakufskog poverenstva, 1893. godine osnovan je darul-muallimin, učiteljska škola, sa zadatkom da svršene učenike medresa osposobljava za poziv veroučitelja. Finansiranje su preuzeli verski organi i Zemaljska vlada, koja je postavljala nastavno osoblje i obezbeđivala polaznicima besplatne udžbenike za svetovne predmete. Predviđeno je da škola traje tri godine i da polaznici budu raspoređeni u razrede. Dominirale su verske discipline i orijentalni jezici, ali je nastavni plan obuhvatio bosanski i nemački jezik, pedagogiju, zemljopis, istoriju, matematiku, prirodopis, fiziku, gospodarstvo, tursko-arapsku kaligrafiju, crtanje, muzičko obrazovanje i gimnastiku. Škola je po istom planu radila do 1914. godine, kada je kao obavezan dobila i četvrti razred.³²

Pred kraj turske vladavine Bosnom i Hercegovinom počelo je osnivanje škola sa nazivom ruždije, sa osnovnim zadatkom da pripremaju polaznike za niža činovnička zvanja. Ruždije su bile u rangu niže srednje škole i nastava je trajala četiri godine. Pored verskih predmeta, nastavni plan sadržao je i zemljopis, račun, geometriju i nauku o moralu. Preduzimajući reforme 1906. i 1913. godine, nove vlasti pokušale su da ruždije, po programu i ostalim obeležjima, približe redovnim osnovnim školama.³³ Broj ruždija stalno se smanjivao zbog stava državnih vlasti da su to nefunkcionalne škole i da ih postepeno treba ukinuti, što je i Naredbom Zemaljske vlade od 2. jula 1913. godine i učinjeno.

Novim merama u prosvetnoj oblasti, koje je preduzimala okupaciona uprava, najveći otpor pružale su medrese, njihovi muderisi i konzervativna ulema. Broj medresa bio je impozantan i nastava se prema ustaljenoj praksi izvodila na arapskom i turskom jeziku. Posle urađenih prosvetnih anketa 1910. i 1912. godine, odlučeno je da se ukinu medrese u manjim mestima i osnuje okružna osmorazredna medresa u Sarajevu, što je i ostvareno školske 1916/1917. godine. Pored obaveznih verskih predmeta, nova medresa uključila je u nastavni program narodni jezik, matematiku, zemljopis, povijest, prirodopis, fiziku, hemiju, crtanje, higijenu, kaligrafiju, logiku, psihologiju i gospodarstvo. Zbog nedostatka sredstava i činjenice da je osnovana reformisana Gazi Husrevbegova medresa, doneta je odluka da se Okružna medresa ukine i njeni po-

³² O delovanju ove škole videti više u sledećim člancima: H. Buljina, „Sto godina muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini”, *Glasnik VIS-a*, 1/1989; „Darul-muallimin”, *Glasnik VIS-a*, 1/1979; M. Hadžijamković, „Povodom šezdesetogodišnjice prve male mature u reformisanoj Gazi Husrevbegovoj medresi u Sarajevu”, *Glasnik VIS-a* 1/1986.

³³ Na predlog Ulema međžlis,a Zemaljska vlada je 1906. godine izvršila određenu reformu nastavnog plana ruždija. Prema tom planu prvi razred je imao sledeće predmete: veronauka 3 časa, turski jezik, učenje Kurana, arapsko pismo, zemaljski jezik, račun (ukupno 26 sati); drugi razred: veronauka, turski jezik, učenje Kurana, arapsko pismo, zemaljski jezik, račun, krasnopis, zemljopis i povijest, prirodoznanstvo (ukupno 26 sati); treći razred: veronauka, turski jezik, arapski jezik, učenje Kurana, arapsko pismo, zemaljski jezik, račun, krasnopis, zemljopis i povijest, prirodoznanstvo (ukupno 30 sati); četvrti razred: predmeti i broj sati je isti kao u trećem razredu. Reformom izvršenom 1913. godine broj časova verskih predmeta je dalje smanjen, sa zadatkom da se ruždije što više približe školama drugih veroispovesti. Navedeno prema, M. Brdar, „Reforme osnovnog muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini u svetlu tri prosvjetne ankete (1910-1922)”, *Islamska misao* 85-86/1986.

laznici prevedu u druge škole.³⁴ Paralelno s tim procesima reforme, u Bosni i Hercegovini radio je i veći broj medresa sa različitim nastavnim planovima i programima.³⁵

Budući da je austrougarska okupaciona uprava zadržala šerijatske sudove, aktualizovan je problem kadra, koji je tokom turske vladavine školovan u Istanbulu i drugim centrima. Zbog nespemnosti da se nastavi ta praksa, pristupilo se otvaranju posebne škole, koja bi na teritoriji BiH i pod nadzorom novog upravljača, školovala šerijatske sudije. Zemaljska vlada je 1881. godine usvojila prvi Statut za ustrojenje sudijske škole (mektebi nuwab), ali je njen rad sa nazivom Šerijatsko sudačka škola, posle dužeg odugovlačenja, ozvaničen Naredbom od 14. maja 1887. godine.³⁶ Izgrađena je namenska zgrada za potrebe škole, tako da su prvi učenici počeli da prate nastavu u jesen 1887. godine.³⁷ Sredstva za rad škole obezbeđivala je Zemaljska vlada, dok je reis-ul-ulema nadzirao izvođenje verskih predmeta. Prema Statutu škola je trajala pet godina i pravo upisa imali su učenici sa završenom četvorogodišnjom ruždijom, nižom gimnazijom, dvogodišnjim tečajem u medresi i darul-mualliminom. Posle više promena, u nastavni plan uključeni su sledeći predmeti: arapski i turski jezik, arapska gramatika, logika, tumačenje Kurana, dogmatika, šerijatsko pravo, istorija prava, osnovi evropskog prava, istorija islama, kulturna istorija novog doba, istorija Bosne i Hercegovine, prirodne nauke i propisi o vakufima³⁸ Nemački, mađarski i francuski jezik izučavani su jedno vreme kao neobavezni predmeti.³⁹

³⁴ M. Hadžijamaković, „Povodom šezdesetogodišnjice prve male mature u reformisanoj Gazi Husrevbegovoj medresi”, *Glasnik VIS-a*, 1/1986, 48-54.

³⁵ F. Šeta, „Vjersko-prosvjetne prilike muslimana pred Drugi svjetski rat”, *Glasnik VIS-a*, 4/1991.

³⁶ Zadatak šerijatske sudijske škole, prema Statutu od 30. 11. 1881. godine, jeste školovanje kadra za potrebe šerijatskih sudova. Školu mogu upisati muhamedanci rođeni u BiH pod uslovom da polože ispit iz arapske gramatike i sintakse, muhamedanskog pravosuđa (fikh) i da imaju pristojno vladanje. Škola nije radila u julu, avgustu i za vreme ramazana. Nastava je trajala tri godine, a planom i programom bilo je propisano izučavanje više predmeta iz islamskog prava. Na kraju školske godine učenici su polagali odgovarajući ispit. Šerijatska škola radi pod upravom Zemaljske vlade i nadzorom medžlis-i-mearifa (školskog odbora). Predviđeno je angažovanje dva profesora, jednog podučitelja i poslužitelja, koje Zemaljska vlada plaća iz svojih sredstava. Završni ispit polaže se pred poverenstvom koje čine profesori škole, zastupnik Zemaljske vlade, članovi školskog odbora i sarajevski kadija. *Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 3. februara 1882.*, broj 30751, kojom se objavljuje Previšnje odobreni statut o školi šerijatskih sudija (mektebi nuwab) koja će se u Sarajevu osnovati i Statut za ustrojenje šerijatske sudijske škole u Sarajevu (Odobren Previšnjom odlukom od 30. novembra 1881.), Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1882, 18-22.

³⁷ F. Spažo: „Šerijatska sudačka škola”, kalendar, *Narodna uzdanica*, 1934, 56.

³⁸ B. Korkut, „Pedesetogodišnjica i likvidacija Šerijatske sudačke škole u Sarajevu”, Kalendar, *Gajret*, 1938, 99-103.

³⁹ Tokom postojanja školu je završilo 370 učenika. Predavači su bili najpoznatiji islamski teološki stručnjaci toga doba i visoki funkcioneri Islamske zajednice. Profesori škole bili su i kasniji vrhovni poglavari Azabagić, Šarac i Čaušević. Svršnici te škole postajali su šerijatske sudije, činovnici u državnoj upravi, vojni imami, profesori u srednjim školama, funkcioneri u organima Islamske zajednice i vakufsko-mearijskim telima. Veliki broj književnika, pesnika i drugih kulturnih radnika pohadao je ili završio tu školu, tako da se s pravom može reći da je šerijatska sudačka škola dala možda najveći doprinos kulturnom i prosvetnom uzdizanju muslimana tadašnje Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Potrebno je takođe istaći da među muslimanskim istoričarima i verskim funkcionerima postoje i ocene da su konzervativizam, robovanje tradiciji i nespemnost da se prihvate moderne tekovine nauke uveliko limitirali mogućnosti te škole, a samim tim i njen uticaj na kulturno i prosvetno osveščivanje bosanskohercegovačkih muslimana. Više o Šerijatskoj sudačkoj školi videti u člancima K. Hodžića, „Stogodišnjica Šerijatske sudačke škole (mektebi nuwaba)”, *Glasnik VIS-a*, 5/1987 i E. Mulahalilovića: „Povodom stogodišnjice osnivanja i pedesetogodišnjice prestanka rada Šerijatske sudačke škole u Sarajevu”, *Glasnik VIS-a*, 1/1988.

Borba za versku, vakufsku i prosvetnu autonomiju

Sprovodeći svoje planove, austrougarska okupaciona vlast uspela je da podeli nekada jedinstvene verske poslove muslimana u BiH i da sa više različitih propisa uspostavi potpunu kontrolu nad verskim životom, upravom vakufa i šerijatskim sudstvom. Zahvaljujući dobroj organizaciji, tradicionalnoj nemačkoj disciplini i konzistentnom pravnom poretku, navedene oblasti potpuno su uređene i dovedene do nivoa koji je omogućavao njihovo normalno funkcionisanje. Muslimani su dobro procenjivali postignute uspehe, ali je među njima raslo nezadovoljstvo i iskazivana želja da se uprava verskim poslovima, a posebno vakufskom imovinom i njenim prihodima, oslobodi državne kontrole. Suočeni sa moćnom inovertnom silom, muslimani su nastupali oprezno, reagujući samo na primere diskriminacije koji se mogu jasno dokazati.⁴⁰ Rušenje starog muslimanskog groblja Čekrkčinica u Sarajevu 1896. godine radi pretvaranja u javni park, bilo je povod da izabrani predstavnici naroda otputuju u Beč i predaju caru protest u koji su inkorporirani i širi zahtevi: „Zato vakufski poslovi i idu takvim putem da je narod očajan i u strahu je za sam opstanak svoje vere u ovim zemljama. Stoga 'prepokorno potpisani' mole da se i muslimanima dozvoli da mogu svojim vakufima upravljati po opštim načelima samouprave bar u takvoj meri koliko je to dopušteno i drugim veroispovestima, 'jer nema teže muke nego gledati kako je svakome slobodno svoje, samo se nama muslimanima ta sloboda krati'“.⁴¹ Oprezno sročena predstava, kao slabost i podeljenost muslimanskog kolektiviteta, ohrabрили su Zemaljsku vladu i druge organe da se negativno opredele prema iznetim zahtevima, ali to ne znači da je time ugušeno nezadovoljstvo, budući da je otpor okupacionoj upravi stalno jačao i dobijao na intenzitetu među vođstvom i narodom.

Nezadovoljstvo je kulminiralo 1899. godine, posle otmice jedne maloletne muslimanke u okolini Mostara i njenog odvođenja u Dalmaciju, s namerom da se prevede u

⁴⁰ Strah muslimana od inovertne uprave priznaju i istraživači iz katoličkog kulturnog kruga: „Zbog nezadovoljstva muslimana inovertnom upravom općenito, a posebno zbog toga što su se inovertci izravno mičešali u posve vjerska pitanja muslimana, jer su austrougarske državne vlasti znatno utjecale i na sve ostale vjerske poslove, pojavio se među muslimanima jak pokret koji je išao za tim da se islamskoj vjerskoj zajednici u okupiranim zemljama dade potpunija vakufsko-mearifska (vjersko-prosvjetna) autonomija“, L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: do otvaranja sabora 1910.)*, Zagreb, 1985, 120.

⁴¹ O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju“, u: *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935, 60. Pojedini istoričari smatraju da su protesti muslimana započeli još 1881. godine i da se mogu dovesti u vezu sa pokrštanjem Saje Đukić, koje je izvršio mostarski biskup Paskal Buconjić. Tim povodom muslimani su uputili oštar protest predstavniku lokalnih vlasti, a posebno odabrana deputacija predala je u Beču dva memoranduma u kojima je izneto više pritužbi na ponašanje vlasti, neravnotežan tretman muslimana i gaženje njihovih verskih prava. Videti, H. Kapičić, *Borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju bosansko-hercegovačkih Muslimana 1899-1909. (tzv. Autonomna borba)*, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 2, Zagreb, 1956. godina. Pored navedenih tekstova o autonomnom pokretu muslimana, videti dr N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.; F. Hauptman, *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Arhiv SR BiH, grada, tom tri, Sarajevo, 1967.; I. Džafić, *Fragmenti iz političke istorije bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1925.

katoličku veru. Muslimani Mostara održali su tim povodom skupštinu na kojoj je osuđena katolička propaganda i nasilno pokrštavanje muslimanske mladeži. Skupština je izabrala odbor od 12 lica, sa zadatkom da pronade otetu devojčicu i nadležnim državnim organima izrazi muslimanski protest. Budući da okružni načelnik u Mostaru nije preduzeo tražene mere, odbor je Zemaljskoj vladi u Sarajevu predao predstavku u kojoj je tražena zaštita muslimanskog življa i poštovanje njegovih verskih, ali i političkih prava. Nezadovoljan stavom vlade, koja je pokrštavanje stavila u kontekst lošeg rada muslimanskih verskih i obrazovnih ustanova, odbor je odlučio da pravdu zatraži od centralnih organa vlasti u Beču i suverena lično. Sačinjen je Nacrt statuta za rešavanje verskih i vakufsko-mearifskih pitanja muslimanskog življa, koji je sa dve detaljno obrazložene predstavke urečen suverenu i zajedničkom ministru finansija.⁴² Mostarski muftija Ali Fehmi Džabić stao je na čelo pokreta.

Mostarski pokret i zahtevi proizašli iz nezadovoljstva austrijskom politikom dobili su podršku u celoj Bosni i Hercegovini. Skupljan je novac za ostvarenje ciljeva pokreta i organizovano potpisivanje peticija upućivanih vlastima.⁴³ Izabrani su narodni predstavnici – Egzekutivni odbor sa zadatkom da se u pregovorima sa Zemaljskom vladom izbori za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju bosanskohercegovačkih muslimana. Napisan je novi memorandum i pripremljena nova verzija Nacrta statuta za autonomno uređenje islamske veroispovesti, koje je 19. decembra 1900. godine Ali Fehmi Džabić uručio u Sarajevu zajedničkom ministru finansija B. Kalaju.⁴⁴ Kada je Vlada uvidela da je pokret dobio široku podršku naroda i da se sa svakim danom verski i prosvetni pretvaraju u političke zahteve, doneta je odluka o pregovorima sa izabranim predstavnicima muslimana.⁴⁵ Prvi pregovori počeli su februara 1901. godine i tra-

⁴² Zahtevi izneti u predstavkama mogu se jasno videti iz sledećeg citata: „Od prvobitnog zahtjeva da se pronade odbjela F. Omanović i vrati svojim roditeljima oni su već u predstavi Kalaju postavili pitanje opšteg statusa muslimanskih pripadnika u Bosni i Hercegovini. U predstavkama caru i Kalaju podvrgava se kritici tadašnje rukovodstvo islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini da je ono svojom nemarnošću i nenastojanjem krivo za općenito slab islamski odgoj Muslimana. Time se ujedno i kritikovala opoziciona prava, koja je svojim naredbama uspostavila navedene najviše vjersko-vakufske organe Muslimana”, N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 57.

⁴³ Videti, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, poglavlje, „Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini do oslobođenja”, Sarajevo, 1977.

⁴⁴ Podneti Memorandum započinje analizom dokumenata Berlinskog kongresa i novopazarske konvencije, kojima je obezbeđena potpuna sloboda islamskog življa i potvrđeno pravo da samostalno uređuju svoje poslove. Oštro su kritikovani organi Islamske zajednice i prosvetni zavodi zbog potpune nesamostalnosti i nemogućnosti da prate potrebe vernika zbog kojih i postoje. Ukazano je i na agresivnu katoličku propagandu usmerenu protiv drugih veroispovesti, a posebno islamske. Navedeno je da se širom BiH podižu nove katoličke crkve, dok se džamije ruše ili pretvaraju u vojničke magacine ili druge vrste skladišta. Videti, O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju”, u: *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935, 70-74.

⁴⁵ Ministru B. Kalaju bilo je jasno da se iza zahteva za versku autonomiju kriju i određeni politički ciljevi: „Tako je ministar Kalaj u svojoj analizi muslimanskog Nacrta statuta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju došao do zaključka da taj dokument, s jedne strane, sadrži ono što Muslimani stvarno traže od vlade, tj. njihovo sudjelovanje u upravi vakufom i školskim stvarima, odnosno ograničeno odlučivanje o istome; s druge strane, muslimanski Nacrt statuta ističe i opšte deklaracije kojima se daleko izlazi iz okvira vlastitih želja samih Muslimana, jer se njima apeluje na to da se obrazuje nacionalno političko jedinstvo Muslimana, čak sa administrativnom podelom, dakle da oni postanu politički faktor, gotovo da obrazuju državu u državi”, N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980. godina, strana 75.

jali do 25. aprila.⁴⁶ Postignut je određen napredak, ali su obe strane ostali pri svojim stavovima kada su u pitanju sledeća pitanja: „izbor i sastav Ulema medžlisa; postavljanje i imenovanje Reis-ul-uleme i muftija; pitanje Mešihata i davanje Menšure Reis-ul-ulemi; i pitanje verozakonskih subvencija iz zemaljskih sredstava”.⁴⁷ Navedena neusaglašena pitanja svakako su bila složena, ali je sasvim izvesno da su predstavnici Zemaljske vlade pregovore prekinuli zbog nespremnosti da se upuste u rešavanje osetljivog problema dodele menšure reis-ul-ulemi. Pregovarači iz redova muslimana dosledno su insistirali na stavu da više dokumenata nedvosmisleno utvrđuje pravo Mešihata u Carigradu da izdaje menzuru reis-ul-ulemi u BiH za obavljanje dužnosti. Nespremna da ulazi u osetljive teološke rasprave o islamskoj hijerarhiji i duhovnim prioritetima, koji bi je doveli u poziciju da ponovo dokazuje svoj suverenitet nad BiH, Zemaljska vlada je u prilog svog stava navela i sledeće argumente: „Civilni adlatus Kučera zastupao je mišljenje da status Muslimana u Bosni i Hercegovini u odnosu prema carigradskom Mešihatu ne predstavlja nikakav izuzetak, jer i prema muslimanima u Tunisu, Egiptu, Rumuniji i Rusiji pomenuta institucija u Carigradu nema nikakve ili gotovo nikakve ingerencije.”⁴⁸ Poučen dugogodišnjim iskustvom i pažljivo prateći međunarodna zbivanja na razmeđu dva veka, koja je obeležilo jačanje suprotnosti između velikih sila, novi upravljač Bosne i Hercegovine opredelio se za prekid razgovora i opciju da se pritiskom na muslimanski kolektivitet postignu što bolje pozicije za neminovni nastavak pregovora.

Nezadovoljni zbog prekida pregovora, muslimani su ponovo odlučili da pravdu zatraže na najvišem mestu u Beču. Caru Franji Josifu predat je 10. juna 1900. godine memorandum, Nacrt statuta i prateća dokumentacija vezana za neuspešne pregovore sa Zemaljskom vladom. Krivica za nepostizanje pravednog rešenja prebačena je na Zemaljsku vladu i njen čvrst stav oko neusaglašanih pitanja, a posebno odluka najviših verskih organa u Carigradu da dodele menšure vrhovnom poglavaru. Umesto nastavka pregovora, Zemaljska vlada odlučila se za provereni metod razbijanja kohezije pokreta, što je činjeno progonima i različitim šikaniranjem muslimanskih prvaka.⁴⁹ Vodi pokreta Ali Fehmi Džabiću, koji je naredbom Zemaljske vlade tokom aprila 1900. godine smenjen sa dužnosti mostarskog muftije, zabranjeno je da se vrati iz Carigrada zbog navodnog neovlašćenog iseljavanja. Raspisana je poternica, a u „Poličijskom listu” broj 10, od 5. marta, navedeno sledeće: „Ako se Džabić povrati i bude zatečen na teritoriji Bosne i Hercegovine, pozivaju se sve vlasti da ga smesta uhvate i na osnovu

⁴⁶ Videti šire, N. Šehić, *Pokret muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, god. IX/I, 1973, 115-123.

⁴⁷ O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju”, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935, 76.

⁴⁸ *Muslimanske konferencije 1901. Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, strana 15-18*. Ovde navedeno prema, N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 93.

⁴⁹ O primerima policijske torture videti, N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, poglavlje „Kritika policijskog sistema uprave i zahtjevi vodstva muslimanske opozicije za uspostavu političkih sloboda i građanskih prava”, Sarajevo, 1980, 357-377.

čl. 9. citirane naredbe osude na tri meseca zatvora, a po pretrpljenoj kazni preko granice prebace.”⁵⁰

Posle smrti dugogodišnjeg ministra finansija B. Kalaja, u avgustu 1903. godine, koji je bio glavni moderator progovora, muslimanski predstavnici bili su uvereni da će svoje ciljeve daleko lakše ostvariti sa naslednikom Stefanom Burijanom. Umesto očekivanog poziva za pregovore, pojačani su pritisci i kompletirano je rukovodstvo Islamske zajednice postavljanjem poverljivih i Vladi odanih pojedinaca. Uspešno okončana borba srpskog naroda za crkvenu i prosvetnu autonomiju, završena 13. avgusta 1905. godine potpisivanjem Uredbe crkveno-prosvjetne uprave srpskih pravoslavnih eparhija u Bosni i Hercegovini, pozitivno je uticala na muslimane, koji su na sastanku u Slavonskom Brodu 1906. godine izabrali stalni „Egzekutivni odbor muslimanske narodne organizacije” sastavljen od predstavnika u koje je narod imao poverenje. Odbor je sačinio novu verziju memoranduma u kojoj je oštro osuđena austrougarska vlast: „Gvoždem i krvlju zaposela je Austro-ugarska monarhija našu otadžbinu, gvoždem i krvlju uspeo je Monarhiji da u našoj otadžbini sprovede mir – groblja, da uvede red kaznionama i da narodima naše otadžbine osigura sudbinu – političkih robijaša.”⁵¹ Potpis više od sto najuglednijih muslimanskih prvaka na tako oštro intoniranom Memorandumu i predstavljanje njegovog sadržaja poslanicima ugarskog sabora, bio je znak S. Burijanu da predloži nastavak razgovora prekinutih 1901. godine. Muslimani su izabrali delegaciju za pregovore od devetnaest najuglednijih pojedinaca, ali do njih nije došlo zbog zahteva S. Burijana da svoj predlog o spornim pitanjima podnesu i legalni organi IVZ koje postavila Zemaljska vlada. Posle nove predstavke predate S. Burijanu i nekim odborima ugarskog parlamenta i jasno iskazanog nezadovoljstva Zemaljske vlade zbog stalnog proširivanja muslimanskih zahteva, 24. jula 1907. godine počeli su novi pregovori. Atmosfera za konstruktivan dijalog nije postojala, budući da su predstavnici države insistirali da se nastave pregovori prekinuti 1901. godine i da se ne uključuju nova pitanja. Posle teške debate u koju su uključivani i stručnjaci, usaglašena su tri ranije sporna pitanja, ali je ostao nerešen problem menšure, na kome su muslimani uporno insistirali. Pregovori su prekinuti, a Egzekutivni odbor uputio je tim povodom proglas muslimanskom stanovništvu, koje je pozdravilo doslednost svojih predstavnika i zatražilo da se ne popušta pred pritiscima. Stalno usložavanje situacije i porast otpora muslimanskog stanovništva uticali su na Zemaljsku vladu da ponovo prihvati razgovore koji su otpočeli 7. januara 1908. godine. Pregovori su tekli sporo zbog stalnih opstrukcija Vlade, ali su intenzivirani posle aneksije BiH u septembru 1908. godine. Nove okolnosti i bojazan Zemaljske vlade da aneksija ne dovede do širih nezadovoljstava, ili eventualno pobune muslimanskog stanovništva, ubrzale su i postizanje kompromisa oko menšure: „Pitanje Menšure rešeno je na taj način: da hodžinska kurija bira tri kan-

⁵⁰ O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju”, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd 1935, 78.

⁵¹ Isto, 82.

didata, od kojih car imenuje jednog za Reis-ul-ulemu. Kad stigne carsko rešenje, ponovo se sastaje hodžinska kurija da rediguje molbu za Mešihat radi davanja Menšure. Zemaljska vlada diplomatskim putem dostavlja ovu molbu na nadležno mesto u Carigrad. Dok ne stigne Menšura Reis-el-ulema ne stupa na svoju dužnost niti vrši kakve funkcije.”⁵² Usaglašavanje svih spornih pitanja omogućilo je suverenu da 15. aprila 1909. godine sankcioniše Statut za autonomnu upravu islamskih verskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini, koji je stupio na snagu 1. maja iste godine.

Osnovne odredbe Statuta

Zbog značaja usvojenih rešenja, te činjenice da je u zapadnom delu Kraljevine Jugoslavije Statut primenjivan do 1930. godine, smatramo da njegova osnovna načela treba bliže predstaviti. Preambula tog značajnog akta nagoveštava opredeljenost suverena da se obezbede uslove za normalan razvoj islama u tom delu carevine uz zadržan opšti nadzor državnih organa: „U našem staranju za čvrsto održanje i slobodan razvitak Islama u Bosni i Hercegovini, kao i za dobro islamskog naroda u tim Našim zemljama odlučili smo tamošnjim muslimanima dati pravo, da svoje vjerske, vakufske i mearifске poslove u okviru zemaljskih zakona i bez uštrba po Naše vrhovno pravo nadzora, koje vrši Naša vlada, samostalno rješavaju, da vakufskim i mearifskim imetkom prema propisima šerijata rukuju, te njegove prihode isključivo za svoje vjerske i prosvjetne svrhe upotrebljavaju.”⁵³ Utvrđujući pravo muslimana da svojim poslovima upravljaju potpuno samostalno i po propisima šerijata, te da bez mešanja državnih vlasti biraju tela i organe koji rukovode verskim i vakufsko-mearifskim poslovima, obezbedena je autonomija kao glavno dostignuće Statuta.

Vrhovni organ za verske poslove je Ulema medžlis, koji ima četiri člana, na čelu sa reis-ul-ulemom kao predsednikom. Najviše organe bira hodžinska kurija, koja se sastoji od šest regionalnih muftija i 24 imama izabrana u okruzima. Kurija za reisa bira tri kandidata, a za člana Ulema medžlisa dva, od kojih se po jedan postavlja ukazom suverena, odnosno odlukom Zajedničkog ministarstva finansija. Glavni zadaci Ulema medžlisa su učvršćivanje islama među vernicima; izgradnja džamija, mekteba, medresa i drugih verskih objekata; nadzor nad izvođenjem verske pouke i obezbeđenje potrebnih udžbenika; ispitivanje kandidata za šerijatske sudije; izbor dva kandidata na

⁵² Isto, 92.

⁵³ *Previšnje rješenje od 15. aprila 1909. o Statutu za autonomnu upravu islamskih vjerskih, vakufskih i mearifskih poslova*, Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1909, komad X, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1909. godina, strana 419. Statut ima 184 člana i sadrži sledeća poglavlja: opće ustanove, vakufsko-mearifski džemat, kotarska vakufsko-mearifska skupština i kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo, vakufsko-mearifski sabor, vakufsko-mearifski saborski odbor, uprava samostalnih vakufa, centralna vakufsko-mearifska zaklada, ulema medžlis, muftije, vakufsko-mearifске škole, prirez i prelazne ustanove (Isto, 419-450).

upražnjeno mesto muftije, od kojih jednog imenuje Zemaljska vlada i postavljanje verskih službenika s pravom na vođenje disciplinskog postupka protiv njih. Reis-ul-ulema, članovi Ulema medžlisa, oblasne muftije, sekretari i službenici tih tela plaćani su iz sredstava Zemaljske vlade.

Upravljanje imovinskim poslovima Statut je poverio Vakufskom saboru i Saborskom odboru kao izvršnom organu. Džemat je osnovna jedinica, koja ima najmanje 100 stanovnika islamske vere. Muškarci sa navršene 24 godine života čine džematsku skupštinu, koja bira džematski medžlis. Osnovni zadatak džematskog medžlisa je staranje o kompletnom verskom životu i svim objektima na svom području. Džemat ima pravo da na svakih 250 stanovnika delegira po jednog predstavnika u kotarsku skupštinu. Tako formirana skupština bira kotarsko vakufsko poverenstvo, koje u sreskim mestima ima 7, a u oblasnim 10 članova. Kotarsko poverenstvo, na osnovu uputstava viših organa, vodi računa o svim verskim i vakufskim pitanjima na svojoj teritoriji. Zadatak ovog tela je da izabere dva delegata za okružni izborni odbor, koji bira 4 člana i 4 zamenika za Vakufski sabor i hodžinsku izbornu kuriju. Vakufski sabor sastoji se od reis-ul-uleme kao predsednika, šest okružnih muftija i 24 člana koje biraju oblasni izborni odbori. Redovna zasedanja Vakufskog sabora su svake godine u jesen, a vanredna po potrebi. Glavni zadatak Vakufskog sabora i njegovog izvršnog odbora je rešavanje svih imovinskih problema IVZ u Bosni i Hercegovini. Mandat Vakufskog sabora i svih nižih organa je tri godine.⁵⁴

Vođstvo muslimanskog protesta činili su predstavnici zemljoposjednika i visokog sveštenstva Islamske verske zajednice, što je u startu znatno ograničilo mogućnost preraćanja u širi pokret, sa jasno profilisanim političkim i socijalnim zahtevima. Visoka ulema, nespremna da prihvati promenjene okolnosti, ušla je u borbu za vakufsko-me-arifsku autonomiju nošena romantičnom vizijom o mogućoj obnovi sultanovog suvereniteta nad BiH. Age i begovi, kao predstavnici povlašćene klase velikoposjednika, želeli su pomoću pokreta da se izbore za očuvanje starih privilegija i zadržavanje feudalnih odnosa na selu. Tako formulisani uski i neostvarivi ciljevi razvodnili su pokret i od njegovih ideja odbili seljaštvo nespremno da se odrekne prava na zemlju koju obrađuje i inteligenciju duboko svesnu da je restitucija osmanske vladavine nemoguća. Masovnost pokreta u pojedinim fazama može se objasniti opštim nezadovoljstvom austrougarskom okupacionom vladavinom i njenim merama da se kompletna društvena infrastruktura modernizuje prema obrascima primerenim zapadnom čoveku i njegovoj kulturi u čijoj osnovi su bili obrasci zasnovani na hrišćanstvu. Nastojanja da se pregovorima sa većim i diplomatski daleko sposobnijim partnerom očuvaju postojeći

⁵⁴ Hasan Repac, „Islam u Kraljevini S.H.S”, *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1928*, drugi deo, izdanje Matice živih i mrtvih SHS, Beograd, 1929, 653-659.

klasni odnosi i tako onemogućiti pravedna raspodela zemlje, udaljila su muslimanski pokret od srpskog pokreta i saradnju od strategijskih ciljeva vezanih za dogovor o sudbini i budućnosti zajedničke otadžbine pretvorili u taktičku razmenu iskustava i jačanje pregovaračke pozicije u borbi protiv zajedničkog protivnika.⁵⁵

Procedura donošenja i usvajanja Statuta i dužina trajanja pregovora jasno pokazuju sa koliko veštine i upornosti je Austrija sprovodila svoju politiku prema muslimanima u Bosni i Hercegovini. Svako popuštanje i prihvatanje zahteva autonomnog pokreta bilo je vezano za ostvarenje nekih širih državnih ciljeva. Usvajanje Statuta prolongirano je do objavljivanja aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine.⁵⁶ Opšte nezadovoljstvo muslimanskog življa zbog tog akta umnogome je

⁵⁵ Akademik M. Ekmečić ukazuje na sličnosti, ali i ogromne razlike između srpskog i muslimanskog pokreta: „Kada je muslimanski pokret osnovan 1899, bio je sličan srpskom po načinima delatnosti i zahtevima, ali je u konačnim ciljevima bio uvek veran turskoj državnoj baštini i islamskom shvatanju društva i kulture. U početku se nije predstavio kao pokret južnoslovenskog pravca i u osnovi je po konačnim ciljevima bio potpuno suprotan srpskom nacionalnom pokretu. Razume se, kada se pretvorio u masovni pokret, od njega su počeli otpadati grupe i frakcije svih pravaca, ali je osnovna matica čuvala misao-vodilju: očuvanje veza koje su još ostale sa sultanom, izbegavanje da se reši agrarno pitanje i izgradnja muslimanske kulture kao nezavisne celine u Bosni i Hercegovini. U praktičnom pogledu, njihovi zahtevi u predstavkama autonomnog pokreta bili su slabljenje nadležnosti inovernog vladara u naimenovanju verskog starešinstva i upravljanja vakufskim dobrima. Računalo se da je u Bosni i Hercegovini 1878. godine, jedna četvrtina do jedne trećine upotrebljive zemlje bila razvrstana kao verski posed.“ – M. Ekmečić, *Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini*, Istorija srpskog naroda, šesta knjiga, prvi tom, Beograd, 1994, 626; i osnove su potpisani ugovor od 25 paragrafa u kome je precizirano sledeće: „Srbi pravoslavne i muslimanske vere obavezuju se raditi i sav narod pozvati da na tome radi da Bosna i Hercegovina dobiju samoupravu pod vrhovnom vlasti svoga suverena Sultana (§ 1). Kad to bude, narod će po svojoj slobodnoj volji urediti unutrašnje stanje zemlje i birati gubernera naizmenice jednog muslimana i jednog pravoslavnog Srбина. – Agrarno će se pitanje rešiti slobodnom voljom naroda. – Svaka će vera udesiti svoju samoupravu prema duhu svoje vere slobodno i nezavisno od makar kakvih organa inoveraca. Radi sprečavanja verske i narodnosne propagande, imaju se proterati sa teritorije Bosne i Hercegovine svi agenti jedne ili druge ideje, kao i svi duhovni redovi Rimske crkve, sem franjevaca (§ 2-10). Narodni i službeni jezik je srpski, a pismo ćirilica. – Ne priznaje se pravo zavičajnosti nikome ko je došao sa okupacijom i posle nje, pa ni njihovim potomcima, makar da su u Bosni rođeni (§ 11-15). Videći kako nam sada strada vera i narodnost naša, a što bi tek bilo u slučaju aneksije – to se na osnovu načela izrađenih u § 1 najsvetčanije obavezuju raditi protiv aneksije svim mogućim sredstvima (§ 15). Treba skrenuti pažnju i (našoj) braći u Makedoniji i Albaniji kakvo je naše stanje, da ne bi i oni pali u istu bedu. – Obavezuju se da nijedna strana ne sme jednostavno sklopiti ni kakav sporazum sa današnjom vladom. Vlada je dužna dati svakoj veroispovesti na raspolaganje onu svotu novca koja joj pripada prema broju stanovništva za izdržavanje verskih škola (§ 16-22). Za propagiranje ovih ideja u narodu i široj evropskoj javnosti, osniva se fond, u koji će zajednički ulagati muslimani i pravoslavni i njime sporazumno upravljati (§ 23-25). – Obavezuju se svečano kao ljudi svojom verom, svojim poštenjem, svojom ljubavi prema otadžbini da ćemo gornje uslove držati i da ćemo ih ostaviti u amanet svojim potomcima. Prokleto mu seme i pleme ko izneveri.“ – O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju“, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935, 96-97; Akademik M. Ekmečić iznosi sumnju da je navedeni ugovor uopšte potpisan: „Istorijska nauka nije sasvim načisto sa ovim ugovorom“, Isto, 627. Videti više, Dž. Juzbašić, *Pokušaji stvaranja političkog saveza između vodstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u BiH* Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu (XIV/1978), 141-145.

⁵⁶ Aneksija BiH izazvala je veliko nezadovoljstvo među bosanskohercegovačkim muslimanima. Emigranti iz BiH predali su u februaru 1909. godine turskom parlamentu memorandum u kome je oštro osuđen pomirljiv stav zvanične Turske prema tom činu: „Pošto su izložili sve patnje i progone muslimana pod austrijskom okupacijom, nasilna pokrštavanja i rušenja džamija, emigranti sa zgražavanjem konstatuju da bosansko-hercegovački narod nije mogao ni u snu sanjati da će turska carevina za nekoliko miliona kruna pristati na aneksiju i time učiniti bespravnim robljem milion i četiri stotine hiljada svojih najvernijih podanika.“ – O. Nuri-Hadžić, „Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju“, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Beograd, 1935, 97.

amortizovano prihvatanjem i Statutom uređene autonomije najvažnijih sektora verskog života koji su bili od suštinske važnosti za postojanje i dalju afirmaciju muslimanskog kolektiviteta. Dodatni razlog za optimizam imalo je islamsko sveštenstvo, budući da su odredbama Statuta ponovo objedinjeni verski i vakufski poslovi, ali ne i šerijatsko sudstvo, što je u skladu sa obavezujućim uputstvima datim u Kuranu i tradiciji. Objektivnosti radi, treba takođe ukazati i na ograničene domete i evidentne slabosti pojedinih segmenata uspostavljene autonomije. Država je zadržala odlučujući uticaj prilikom izbora vrhovnog poglavara, članova Ulema medžlisa i muftija. Kontrola kadrovske politike i direktan uticaj na postavljanje imali su posebno veliki značaj kod muslimana, budući da je većina od njih bila nepismena i sklona da zbog povezanosti svetovnog i duhovnog u islamu i autoriteta proisteklog iz osmanskog uređenja države, verskim starešinama prepusti vođenje kompletnih narodnih poslova. Znajući te okolnosti i istorijski dokazanu potrebu islamskog klera da se identifikuje sa državom, Austrougarska je nastojala i uspela da iz pojedinih važnih autonomnih poslova isključi svetovnjake i sva prava odlučivanja prepusti imamima. Shodno tome, prava stečena i zagarantovana Statutom pre su rezultat državnih potreba Austrougarske pred svetski rat nego snage autonomnog muslimanskog pokreta, za koji treba istaći da predstavlja prvu organizaciju muslimana za ostvarivanje versko-političkih ciljeva.⁵⁷ Iskustva stečena u borbi za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju omogućila su muslimanima da tokom trajanja Kraljevine Jugoslavije formiraju više političkih partija i organizacija, koje su u pojedinim razdobljima imale važnu ulogu balansa između srpskih, hrvatskih i slovenačkih stranaka, od čijih je nagodbi najčešće zavisilo funkcionisanje prve države južnoslovenskih naroda.

⁵⁷ Navedeni stav potvrđujemo mišljenjem N. Šehića: „Prema tome stvaranje političkih organizacija Muslimana proizašlo je kao rezultat višegodišnje borbe muslimanske opozicije protiv okupacionog režima pod parolom borbe za uspostavu vjerske i vakufsko-mearifске samouprave.” – N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, 382.

Summary

Position of the Islamic Religious Community in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian Rule

Occupation of Bosnia and Herzegovina by a Catholic and, according to the European tradition and standards, state governed by the law, brought the Islamic religious community into a very difficult position, after it had been an integral part of the state system for centuries. Motivated by its strategic goals, focusing on the advance towards the east and neutralisation of the Serbian influence, Austro-Hungary succeeded in separating the Islamic religious community in Bosnia and Herzegovina from its spiritual centre in Constantinople by a number of political and diplomatic measures, thus neutralising and annulling to a great extent certain international documents, which had formally guaranteed the sultan's sovereignty over that territory. An independent Islamic religious community for Bosnia and Herzegovina was formed, while the formerly uniform affairs were classified as religious, property/educational and judicial by the decisions of competent state authorities. The organisation was established according to Catholic models, its main characteristics being the vertical subordination of bodies in contravention of the norms from Koran and complete state control enforced through the appointment of the most important officials and their financing from state funds.

Dissatisfaction with the life in an infidel state and desire to restore the Osmanli rule were the underlying cause, while the comprehensive state control of all segments of religious life and increasingly aggressive Catholic propaganda were the immediate cause for the commencement of the Muslim struggle for religious and Vakuf-Mearif autonomy in 1896. For years complex negotiations were conducted between the elected Muslim representatives and competent local and central bodies, characterised by the persistence and gradual political maturing of the Muslim collectivity and concessions from the Austrian side, which should be observed in the context of international circumstances at the turn of the century and foreign policy priorities of the dual monarchy. The signing of the Statute on autonomous administration of Islamic religious and Vakuf-Mearif affairs on April 15, 1909, was aimed at counteracting wider Muslim discontent with the annexation and making it quite clear to their most belligerent representatives that autonomy had been restored and that the future should be built within the Austro-Hungarian state order.

The leaders of the Muslim protest were the representatives of landowners and high Islamic clerics, which from the onset significantly limited the possibilities of the transformation into a wider movement with clearly defined political and social targets. The high Ulema, unwilling to accept changed circumstances, commenced struggle for

the Vakuf-Mearif autonomy inspired by a romantic vision of the restoration of Sultan's sovereignty over Bosnia and Herzegovina. Agas and beys, as the privileged class of landowners, wanted the movement to ensure the preservation of old privileges and feudal relations in the countryside. The narrow targets thus formulated, which were also difficult to achieve, diluted the movement and made its ideas unattractive to peasants, who were unprepared to give up their right to the land, as well as intellectuals that was fully aware that the restoration of the Osmanli rule was impossible. The demonstrated unwillingness to redefine positions distanced the Muslim from the Serbian movement and turned the cooperation on the strategic goals related to the agreement on the fate and future of the common homeland into a tactical exchange of experiences and reinforcement of negotiating positions in the struggle against the common adversary. Regardless of the demonstrated weaknesses, the experiences acquired in the struggle for religious and property/educational autonomy enabled the Muslim collectivity to be transformed, by adopting the principles of modern political work, an essentially religious movement with limited goals into the first political organisation with a clearly defined political programme.